

**סקטוריאליזציה, בידוד, היאטמות –
לשאלת היעדרו והיתכנותו של הרומן החברתי
בספרות הישראלית.**

אני מבקש להתמקד בסוגיית היעדרו של הרומן החברתי בספרות העברית כאחד ממחולליו ותוצאותיו המרכזיים של פיתוח הערך הטוטאלי ואבדן שרידיה העלובים של ה"הגמוניה" ההיסטורית שהייתה לספרות. ללא ספק, הוויתור העקרוני על המעמד והערך הוא המחיר המובן מאיליו שאמורה הספרות לשלם במסגרת המכלול המכונה "תרבות הפנאי", במסגרתו ביקשה הספרות לתגר את קיומה מאמצע שנות השמונים ואילך לצד מה שנחשב כקולנוע איכותי, תיאטרון רפרטוארי השם לו למטרה להנגיש יצירות מופת של הדראמה העולמית באמצעות טריוויאליזציה שלה והפיכת השגב לסוג של באתוס אירוני (בעזרתם הנלבבת של "כוחות מקומיים" שאינם מסוגלים להעמיד רפליקה אחת של התיאטרון השיקפירי מבלי לצאת נלעגים – בתוספת הפיכת נלעגות זו לעוצמתם המרכזית – ככלות הכול התיאטרון הוא שיקוף של קהליו). סדרות הטלוויזיה המכונות "איכותיות" ואפילו לצד עיתונות ה"גונזו" שפרחה כאן בשנות השמונים ומתוך הסתמכות על ה"מזל העיוור", על פורטונה חמקמת זו הצפה על זרמים תת קרקעיים נסתרים של הטעם הציבורי.

אמנם, יכולתה של הספרות לקלוע אל המכנה המשותף האטוויסטי של ציבור עדרי ממושכל למחצה, משול ליכולת לעייל פיל בקוף של מחט, אולם די היה בסיכוי קלוש זה (ועוד לפני שהמכלול הקרוי "תרבות פנאי" תר והתייצב על המכנה המשותף הנמוך ביותר, כפי שהתבהר מאמצע שנות ה-90) כדי שהספרות תבקש לעקוף את קהלה המסורתית, ה"קשיח" (שבשנות השמונים של המאה הקודמת עמד על אלפים בודדים). לאמור: הספרות ביקשה לדלג על המעגל הראשון והשני של ה"רפובליקה הספרותית" כמוליכים וכמגדירי טעמים, העדפות, הירארכיות וכו'. מידת

היושר מחייבת לסייג: גם מתוך הספרות עצמה היו קולות שטענו כי המעגלים הפנימיים הללו יצרו הירארכיות מעוותות, הצטיינו בטעם שמרני וזהיר, פיגרו באורח קבע דור או חצי דור אחרי הגילויים הערכיים העדכניים בסיפורת (ובעיקר בשירה) והיו, מעיקרו של דבר, שבויים במסגרת מה שנתפש כלגיטימי בביקורת האקדמית (מעיקרו של דבר – טעמם של גרשון שקד ודן מירון). הביקורת המסונפת לאקדמיה מיהרה להתעדכן – משום שהייתה תלויה ב"דעת הקהל" הפנימית לא פחות מן המצב ההפוך; (שקד ומירון, כפי שהדגמתי בספרי "מזכר פנימי", השתמשו בביקורת הספרות כעמדת כוח שיעודה הוא חיזוק שררתם בתוך האקדמיה, והתוויה מדויקת של הירארכיות עניינה אותם פחות משניתן לשער), אפשר בהחלט לייחס את התמורה במעמדם של קורן, קנו ושבתאי לטענות האופוזיציוניות בתוך המעגל השני של ה"רפובליקה הספרותית". מצד שני, היו קולות שהזהירו בחומרה מפני הפוטנציאל ההרסני הטמון בדילוג וההיטמעות בתרבות הפנאי ההמונית; טענו שיחסי סניור-וואסאל (קבלת המרות של הביקורת האקדמית ככזה ראה וקדש נלעג) אינה מחויבת המציאות, שראוי שהספרות תתבסס על מבקרים מטעמה שאינם תנויי אקדמיה ומעיקרו של דבר, המליצו על הינתקות, היקפדות, הצבת עמדה לעומתית מול תרבות הפנאי ההמונית על היבטיה המתוקשרים ועל "גיבורי התרבות" שלה, ועל ההיתלות בחברת ההמונים, צרכנית התרבות ב"מאסות" שטלפי החזיר שלה הציצו דיים מבעד לפרוות הכבש (ככל שאמורים הדברים במייצגה העליון, אדם ברוך).

גם כשנסתבר, שנים אחדות מאוחר יותר, שהמחולל הראשי של המהפך נדרס בעצמו בגלגלי ה"מהפכה" ויצא מן המשחק, לא היה הדבר בחינת תמרור אזהרה; קריסת מעמדו של אדם ברוך והזחתו לשוליים המרוטים של ספרות השו"ת הסמי חרדית על היבטיה הביזאריים ביותר כמין אדמ"ור בעולם חילוני שאיבד כל דרך ואוריינטאציה, נתפשה כגורלו הפרטי של מי שלא השכיל לנווט את עצמו לרכוב באופן המשכי על שיאו של הגל העכור של תרבות ההמונים על כל משבריו(האמת היא, כמובן, שאדם ברוך מעולם לא היה איש התרבות החילונית משכילית – הוא היה ונותר ניאופיט, שתל אצולת-ממון חרדית לאומית, סוחרת יודאיקה במובן הטוטאלי של המושג, שנאלצה לבוא בדברים עם עולם האמנות החילוני, כדי להקפיץ את ערך

הטובין ששימרה – והחמיץ). לענייננו: אחת היא מי הזרוז או המחולל הראשי (והמקרי עד אין קץ) של המהלך הבולעני הזה שאפיין את "תרבות הפנאי" – לענייננו חשוב, שהספרות ביצעה "קפיצת ראש" אל תוך תרבות הפנאי ההמונית, וזו, כהרף עין, שקלה לה מידה כנגד מידה, ואתגרה אותה במאיר שלו, נציגה של תרבות ההמונים הברזנית, של ספרות ה"פנאי", אפיגון מובהק של זרם הריאליזם הפנטאסטי (שלמעשה לא היו לו שום נציגים או מבשרים בספרות העברית. הריאליזם הפנטאסטי היה ונותר תופעה ייחודית של הספרות הדרום אמריקאית). הספרות המקומית בלעה את הפיתיון והעניקה לשלו פרסים ואותות הכרה ככל שהיה לאל ידה לתת, ובמידת האפשר, נתנה לו הכשר אקדמי מצד הפחותים והפחות רציניים שבקורפוס "חוקרי ספרות מדרג ג' שהם גם מבקרים". במהרה נסתבר, שהספרות המקומית שהשכימה לשחר חדש ואמיץ משולה לדוב שבלע את הפיתיון – את הקרס שיביא עליו את מותו בייסורים, והעניין כולו נראה מפרספקטיבה של היום, כפארסה אכזרית של אי הבנות – רק בלא החן של פיידו.

חשובה הבנת המהלך הכללי. כעקרון, (וגם זאת הסברתי בסדרת מאמרים שפרסמתי בשנות השמונים ב"משא") לספרות אין ולא יכול להיות יתרון כלשהו באוניברסום זה של דוכנאים המציגים את מרכולתם התרבותית בכל פה: לספרות אין את יתרון ה"הראיה" (showing), ספרות היא במהותה אינטרוברטית, באוניברסום שכולו אכסטרוברציה. אין לה שום דבר למכור, למעט שקרים (אני מתבסס כמובן על השיר הידוע של ברכט).

אות אזהרה חמור שאין לטעות בו הבהב דווקא מכיוון פחות צפוי: אחד הסופרים היותר רציניים והיותר אינטרוברטיים שהיה ונותר מזוהה עם הקורפוס הפנימי ביותר של הספרות הישראלית. בדברי אלה אני מתכוון ליהושע קנז ול"התגנבות יחידים" (1987), שלפחות בחציו השני, שבו יצא מן הדינאמיקה הפנימית, הנסתר, של מחלקת הטירונים, אל המרחב ה"חברתי". חריגה זו של סופר קאמרי אינטרוברטי אל המרחבים של המצב החברתי נתפש לטענת הביקורת (המוקדמת, זו שליוותה את צאת הרומן לאור באורח מידי) כסוג של מהילה ודלדול וניסיון לומר משהו "גלוי" על הכאן והעכשיו באמצעות הטמנה מודעת ומתוכננת של "זרעי ההרס"

באותה טירונות שהתרחשה עשרים שנים ויותר לפני ה"הווה" של צאת הרומן לאור. קלסטר פנים זה של "הצופה לבית ישראל" (בדיעבד) לא יכול היה להיתפש, לפחות מצד הביקורת, אלא כסוג בעייתי מאוד של מניפולציה. מתחת לפני השטח של התגובה הביקורתית שליוותה את צאת הרומן לאור אי אפשר היה שלא להבחין בזעזוע לא קל. קשה להאמין, היום, שקבלת הפנים הראשונית של הרומן הזו הייתה מבט קופא של אי אומן סמוי; ורק אחר "התקבלות" גורפת מצד קהל הקוראים, החלה ביקורת מסוג אחר לחלוטין להתערב בנעשה (שוב, דרג נמוך של חוקרים באקדמיה, כתבי תרבות וכו' – פרסונות שמעולם לא היו מבקרי ספרות ולא באו מתוך הספרות – הדיון בביקורת חוץ-רחמית זו, שהחלה להתפתח בתקופה זו ממש והיום היא מהווה את עיקרו של הדיון הביקורתי בספרות, עוד לא התקיים) ולמצוא נקודות זכות דווקא באותו חלק מהול, מדולדל ומניפולטיבי של "התגנבות יחידים". לענייננו חשובה התקבעות של "דיסוננס קוגניטיבי" בין הביקורת וה"מעגל הראשון" של הרפובליקה הספרותית לבין קהל הקוראים ה"נרחב", מה שכונה אז "האינטליגנציה קוראת הספרים" שהגיבה "מן הבטן" לחוויית יסוד קולקטיבית (הטירונות, ומדובר בשנים שבהם הטירונות על מסמניה הייתה חווית יסוד קולקטיבית, כמעט מסמן של הישראליות, מה שיכול להיות מנוסח, למרות האירוניות, כ"מצע מגדיר זהות"). קונפליקט זה, שאפיין שורה של אירועים ברצף (ראה מקרה גרוסמן ו"עיין ערך אהבה" בעיקר בחלק המתאר את הילדות) לא יכול היה בשום פנים ואופן להתממש כקונפליקט גלוי: לאינטליגנציה "שוחרת הספרות" לא היו הכלים המקצועיים להתמודד עם הביקורת ה"מקצועית" ולא המוטיבציה. הקורפוס הנרחב של קוראים אינטליגנטים (שרובו ככולו היה הזיה של מנחם פרי שנמאס לו לשחק "פוקר פתוח" עם הקהילייה הספרותית במעגליה הפנימיים) ובמידה שהיה קיים, חיפש חווית קריאה אסקפיסטית שתאשר את תפישת עולמו, שתתן מילים למה שהוא עצמו לא יכול לנסח ברובד אחד שמתחת לעובי העור ועל פני השטח המושגיים והלשוניים שלו. מושגים כמו מצב הספרות, תפקיד הספרות בספירה הרגיונאלית ובספירה הקיומית, עניינו אותו כקליפת השום. והספרות, אין צורך לומר, לא הייתה ערוכה לספק לקהל הזה חדשות-לבקרים "גילוי אליהו" של חוויות יסוד קולקטיביות. הספרות העברית (והישראלית) לא היתה "חברתית" – גם משום שלא הספיקה להתעצב כאן

שום חברה בעלת מאפייני עומק, ואם משום שגורלו של ברנר (שתיאר את ה"חברה היהודית" בכל אתר ואתר כאנומיה, כתנועה של חולות נודדים, כניסיון בריחה אינסופי, כמעט "אבסורדי" מגורל משותף של אפסות נלעגת ועליבות פרמנטית ב"מכאן ומכאן") לא שפר עליו בחייו, לא במותו ולא אחר מותו, כשקודש כמין איקונה נלעגת וכתרנגול של כפרות גם יחד, בחינת "שכחו אותי בבית" מס' 1 של ה"ציונות המעשית" שנתקפה אמנזיה. גם בהרחבותיה (מדוגמת "ימי ציקלג" או אפילו "תמול שלשום") הייתה ונותרה ספרות העוסקת בפרט הספציפי או בקבוצה המצומצמת, שאמנם עומסת על גבה פאזות של ה"גורל הכללי", אולם העמידה לפני קוראיה משוכה לא פשוטה של פענוח. סוגיית ברנר ו"תמול שלשום" תידון כשנגיע לנקודה – בינתיים אנו עוסקים במה ש"מסביב" לנקודה. הספרות כאן "התחברה" לתרבות הפנאי בלא כל מחשבה ובלא שהיה לה, בעצם, מה להציע לקהל קוראים במובן הרחב של הביטוי – למעט, אולי, הנוסחה שהציע מנחם פרי (קריאות, שקיפות, איכות – לאמור, חותם אקדמי של איכות – שהוא עצמו אמור היה לספק אותה על כל מקרה). לא הייתה לה לספרות דיקנס משלה, שלום עליכם משלה, תומאס הארדי משלה, באלזאק משלה – ואפילו לא ויקראם סת משלה. לאמור, לא היה קורפוס של סופרים שידעו לעבוד במרחב החברתי, לאפייין דמויות ומצבי רוחב, לאזן בין גורלו של היחיד, הפרט הספציפי לבין ההמון המתהולל, ליצור מערכת זיקות בין המרחב לבין הפרט. תוך שנים מעטות (ולמעשה, כבר בתחילת שנות התשעים) התבהר שלספרות כאן אין לא עתודות ולא תחמושת מצד אחד, ולא קוראים או שוחרים מצד שני; החיבור של הקוראים החדשים, אלו שמנחם פרי שיחר לפתחם, אל הספרות היה, כאמור, אגבי ומזדמן, תשומת הלב שלהם (מה שמכונה "חלוקת קשב") הייתה בחינת "חולות נודדים" והתעכבה לשהות של כלום מול מה שהצליח למקד את תשומת הלב הרגעית ברצף מיקרי ומתמשך של "אירועי תרבות", היינו, בהיצע האינסופי שתיחר באגרסיביות על תשומת ליבו ועל אמצעיו הכספיים.

הואיל והמערכת הספרותית, ה"רפובליקה", החלה קורסת (מאחר שאיבדה את תפקידה ואת הלגיטימיות שלה), קפא הדיון הפנימי בספרות על שמריו; למעשה, תמונת המרכז הספרותי בשנת 1987 וזו של 2012, זהות לחלוטין! לפחות בעניין מי שאמורים להיות ראשי הדברים בסיפורת.

ביקורת הספרות החוץ אקדמית התפוררה כגרב בלוי לאחר שהושמה ללעג ונעקפה פעמים אחדות, וסירבה (או שלא הורגלה) לתפקד כמתווך יעיל, זהיר ונבון, בין הספרות לבין קהל הקוראים האקלקטי והספוראדי – ממשי או מדומיין, אין בכך סג'י. הייתה זו ביקורת ספרות מסורתית, ששאבה את סמכותה מתוך הספרות, ודיברה משפטים בשמה. היא הייתה חלק מן ה"רפובליקה הספרותית", וקרסה במקביל. עלוב, שלא לומר פתטי במיוחד הוא מצבו של מנחם פרי – שהמשך ההשתוללות התקשורתית שלו במהלך שנות התשעים נתגלתה כמעשה במחשבה תחילה ונועדה לכסות על אזילת כל שמץ עניין ציבורי גם בספרות וגם באקדמיה המתרוקנת והולכת. גם פרי מתבסס היום (ולמעשה מזה עשור וחצי) בעיקר על אותם שלושה או ארבעה "שמות" מסורתיים של רוקחי "רבי מכר" מיומנים (יהודית קציר, דוד גרוסמן, א"ב יהושע) שיכולים, בכל עת, להעמיד בפני קהל קוראיהם שמץ של אתגר תרבותי חברתי (כסופרים הם קפאו על שמריהם מזה דור ומעמדם שומר בפורמלין מאז סוף שנות ה-80 של המאה שעברה). לא היה בשלושת העשורים האחרונים מי שיקרא תיגר על מעמדם, על ה"פואטיקה והפראקטיקה" שלהם, אם ניתן לכנות זאת כך – דינאמיקה ממשית של דיון בספרות אינה קיימת עוד (אף לא במסגרת האינטרנט – ועל כך להלן), גם מחמת שלא נוצרו דפוסים חדשים של דיון וגם מחמת שאין הדיון הזה מעניין איש (וגם על כך יאמרו דברים). דומה, שתיאור המצב הזה, אינו באמת זר או מופרך לכל מי שמתבונן בו במבט ער ומפוכח. אנו יכולים כמובן להניח, שנקודת הקיפאון הזו היא אינטרס ישיר של מנחם פרי, שנותר להיות שומר החותם האחרון והיחיד על מערת הקבורה ועל המומיות שטיפח ושימר בפורמלין, שבמידת האפשר מקיים פעילות מו"לית נלווית, כדי לשמר מראית עין של דינאמיקה "חיובית", בתנאי שהיא מתכנסת בגבולות המינוריות ואינה קוראת תגר על הקלפים ה"מרכזיים" שלו, וכל זאת בהמתנה הכוססת לרב המכר הבא. אבל כאז כן היום, מופרך להתלות סיטואציה כוללת באדם יחיד – ולו גם נמרץ ואץ קוצץ כפרי. אנו אמורים, אולי לשאול, כיצד כוננה הסיטואציה המאפשרת לפרי לשמר את המומיות שלו במעמדן, או ליתר דיוק, כיצד נוצר הריק המאפשר את השימור הזה בתמורות הזמן.

העניין הציבורי האפסי בספרות מהווה תשובה אחת, אבל אין היא בחינת תשובה הכרחית ומספיקה. מה גם שה"ספרות" אינה באמת קופאת על שמריה מבחינה זו שגדרותיה פרוצים לכל רוח וה"מוניטין ההיסטוריים" שלה הוא בחינת כר שואב לפרסונות חדשות המבקשות לקיים פעילות במצודה שוממת ופרוצה לכל רוח זו. שוב, אין מדובר בקוראי תיגר – ובכלל, אין כמעט מסלולים מצטלבים במצודה זו. ניתן לומר שמדובר ביקומים מקבילים. רוב רובם של המצטרפים החדשים עזבו לאחר שנוכחו בעליל שהאח באולם המרכזי משיב בעיקר צינה; הם משולים לגיבור "הפרש על גבי דלי הפחם" של קפקא – חלקם אובד בשמיים הקפואים, חלקם נוטשים לאחר פרק זמן, לכיוון המחזאות המקורית וכתבת הסריטים המבטיחים שכר טוב למי שמתמקצע כדבעי, חלקם נשארים והופכים, בל אחטא בשפתי, למומיות שמכוונות את מירב המאמצים ל"שימור" אנרגיה של הישרדות בתוך בועה של אסטיציזם נרקסיסטי בלתי סדיק. דוגמא מובהקת: דרור בורשטיין, ודאי המוכשר ועתיר הסיכויים בקוורום זה של מצטרפים חדשים, שהתחלותרו ("אבנר ברנר", "הרוצחים") היו בחינת הבטחה ודאית. שלא התקיימה, אולי מחמת שלא נוצרו התנאים המלכדים את התודעה הכותבת; הכוחות האלה פועלים הפוך. וגם כאן כדאי להיות זהירים: העניין אינו התמקדות בדוגמא או בפרט זה או אחר, אלא ניסיון למצות מהלך מכלל הפרטים שממבט ראשון נראים מקריים ובלתי מתחברים. מאמצע שנות התשעים ותחילת שנות ה-2000 נראה היה שעיקר העניין בספרות מגיע מן הדתיות הלאומית שעקבה בקנאות אחרי המהלך הספרותי המתוח שהתרחש בשנות ה-80 והדיון המר שליווה אותו לאורכו ולרוחבו – דיון שלחלקו הייתי שותף. משעברו את שלב האינקובציה הפנימית והעזו לצאת מן העולם הממוסדר והממושטר של הישיבות, אל האקדמיה הספרותית (רובם ביקשו, ראש לכל, להמיר אוריינות באוריינות), מצאו אותה בשיא התפוררותה; שלטון המיגזר והמיגדר התבסס אז באקדמיה – והספרות העברית הפכה להיות סניף צדדי של הדיון בפוסט-קולוניאליזם והמחשה חיה של הדורסנות ושל האפליה המיגזרית והמגדרית בראיה "היסטורית". במהרה נגלה להם שהמירו אינדוקטרינציה חשוכה באחת צרה ומוגבלת ממנה. הדיון בספרות בכלים הפריודיים (מוספים לספרות, כתבי עת וכיוצא באלה) הפך להיות צל של מה שהיה עשור או שניים קודם לכן. הם ביקשו להתחבר עם חווית התשתית של

הספרות העברית (היציאה מעולם הישיבות אל הוויית "הצעיר הבודד" מכוחה של איזה ויטאליות עמומה או היפוכה המשתק בכתבי ברנר, ברדיצ'בסקי, גנסין, פיארברג וכו') ונדרשו בראש וראשונה לשנן את כתבי פוקו. הם נדרשו "לפרק" עולם "מערכי" שלא הכירו. לא, הם לא חוו ולמדו בפועל ממש את הפירוש הנזיל של המושג "סימולקרה". השרידים ההיסטוריים של העיסוק בספרות עברית באקדמיה, שנאחזו בקרנות המזבח (לאחר ששרדו בעור שיניהם את הגליוטינות שהפעילו עליהם דור שקד מירון ופרי) התכווצו בפינות, מלאי רימה. גורל לא פחות מר פקד את הקאדר המזוהה כ"ישראל השנייה" שהגיע אל הספרות (מיעוטם אל האקדמיה הספרותית) מערי הפיתוח, מן הפריפריות הזנוחות. לכאורה, ולפחות באקדמיה יכלו להתרווח בנוחות יחסית – ולהיווכח כי סולקה ה"חטוטר" של שירת ביאליק הדחויה עליהם (יען דימה הספרדים לערבים). הפורמולה של ה"צעיר הבודד" פליט הישיבה שנידון להיחשף לאנומיה, לאנונימיות ולנתק האופייני לסביבה העירונית שאליה נמלטו מן ה"חורש המצל" של עולם העיירה היהודית על מנת להילכד מחדש ולברוח בעור שיניהם ב"ביוגראפיה הדפוסית" של בן הדור (שידוך כפוי למחצה, נדוניה, מזונות, אימוץ האתוס הסוחרי וה"בעל ביתיות") כל זה היה זר לבני עדות המזרח ולא השיק בשום פאזה לביוגראפיה הקולקטיבית שלהם, לא בארץ ולא בגלות (זאת למרות ניסיונות שונים לחיבור בין הדפוסים הביוגראפיים – בעיקר בכתבי בורלא והזו). רובם ככולם אף לא חוו את האתוס הקולקטיבי של דור תש"ח על מסמניו ואטריבוטיו והיו מוזרים ממנו בכל תנאי. אין צורך לומר, שה"רומן הבורגני", שהפך להיות הפורמולה המרכזית בספרות הישראלית מתחילת השישים ואילך, היה רחוק מכרטיס הטווחים החויתיים שלהם. רובם ככולם לא נהנו אפילו כשיעור אצבע מן ההסדרים הכלכליים והתרבותיים של החברה הישראלית שהחלה להתבסס ול"התרווח" מסוף שנות החמישים ואילך. האקדמיה הספרותית (אחרי דור שקד ומירון) פנתה, כאמור, אל הפורמולה הפוסטמודרנית המפרקת את "מרכזי העוצמה" של התודעה הספרותית השלטת והממסד הספרותי (שכבר באמצע שנות התשעים היו רלוואנטיים כשלג דאשתקד). ספרות לא למדו שם, אפילו כזית – חלף זאת פירקו ברננה יצירות שלא הכירו, אלא, וגם זאת בספק, מהאספקטים המזירים, המדירים וה"קולוניזטורים" שלהם. באופן מפתיע (ובמחשבה נוספת – לא

מפתיע כלל) פסחו על "מרכזי הכוח" שעוד נותרו פעילים במסגרת הרומן הבורגני במסורת הריאליזם הפסיכולוגי (יהושע, גרוסמן, עמוס עוז), אם משום שראו בהם ניצולים פעילים של עידן דינוזאורי קדום, שעדיין מתקיימים באותה לטיפונדה נידחת שבה יש לספרות ביקוש (באותו מובן שיש גם למוסיקה הקלאסית בארץ "ביקוש" – שמקורו בבתי האבות), אם משום שנהיר וברי לחדדי העין שבין הסופרים והחוקרים האלה שמחוסר תועלת לפגוע ברוטינות הביקוש באותן שמורות טבע (מעיקרו של דבר, הצפון הישן של תל אביב, שכונת דניה על הכרמל ונגזרותיה, המושבה הגרמנית בירושלים ושכונת רחביה) שעדיין טורחות להתעדכן ב"חדש" של יהושע או עוז. ה"ביקוש" הזה, רובו ככולו ממילא אינו ניתן להשאה או להעתקה – קהל הקוראים הזה מחובר לסופרים האלה כדרך שהם מחוברים לנעל בית ישנה או לגרב בלוי. טעמם, כאמור, אינו ניתן לשינוי. מוקד העניין הוא, שבלטיפונדה זו מתרכז רוב הביקוש ה"קשיח". כל סוג אחר של ביקוש, במידה שהוא בכלל קיים, הוא בחינת נדיר ואקראי. ואמנם, ה"מצטרפים החדשים" לקורפוס הספרותי העברי, בני עדות מזרח כאחרים, נוכחו לתדהמתם שהם פועלים בחלל ריק, נטול תהודה; לא קוראים, לא דיון ציבורי, לא ביקורת (גם לא מן הכיוון של הממסד האקדמי שהשריש את הפוסט מודרניזם). במסתו "מיוצרים ובונים לבני בלי בית" (1987) טען דן מירון: "פחות מכל הראו את הדרך הסופרים הבאים בעצמם מקרב "ישראל השנייה", במידה שסופרים אלה מציעים משהו שהוא יותר מבידור נוסטאלגי מתובל בעלי נענע ומעוטר בעיטורים מרוקאיים, הרי לא הביאו לספרות הישראלית אף קורא אחד, שהוא, בדומה להם, בן ישראל השנייה ושותף לחוויותיה. אין הם אלא מועמדים נוספים, לגיטימיים כמובן, לבעלות על שטח המחיייה המצטמק והולך, השרוי באותה מובלעת היסטורית שבה יש עדיין לספרות אחיזה" (איגרא, חוב' 2, עמ' 134). המאמר של מירון מתייחס, כמובן, לתקופה שבה ה"זליגה" אל ספרות מכיוון עדות המזרח הייתה בחינת "התגנבות יחידים". הממסדים הספרותיים הקשיחים באקדמיה ובהוצאות הספרים ה"פועליות", שהיו בשיא כוחם, פיקחו מקרוב על ה"נומרוס קלאוזוס", ויותר משפיקחו על הזהות העדתית של המבקשים לבוא ולגשת, פיקחו על "התנהגותם הטקסטואלית" ועל התכנים. "בידור נוסטאלגי מתובל בעלי נענע ומעוטר בעיטורים מארוקאיים" היה פחות או יותר הערוץ היחיד שהביטוי שלו

התאפשר במסגרת ספרות שנראתה אז כמונוליט קשיח. המודל ה"אופטימאלי" של ספרות עדות המזרח סומל על ידי סמי מיכאל, ניאופיט ערמומי שנקרע מן הספרות והתרבות העיראקית ושתל את עצמו מחדש, בזהירות מפליגה, בספרות הישראלית וב"נוף האנושי" שלה. סמי מיכאל היה מודע לחלוטין וניצל, לא פעם, את הפער האירוני שבין מתאר למתואר לצרכיו הוא (ה"סופר" סייד קשוע הוא בעצם נגזרת מעשית ואפקטיבית לאין שיעור של סמי מיכאל). לענייננו נותר רלוואנטי רק היבט אחד מן הקביעות הקאטיגוריות של מירון. המונוליט כאמור קרס, בתי ההוצאה הפועליים גוססים אט אט, "תורת ההתקבלות" עליה היה מירון אמון בתקופה הנזכרת (למרות שעוד לא נוסחה עד תומה) החלה להתבסס כתפישה השלטת באקדמיה, הפוסמודרניזם היה אז שמועה רחוקה, המושג "בית" או "מחוסר בית" היה לכל היותר מטאפורה. עשור וחצי מאחר יותר, תורת ההתקבלות היא קורס צדדי באקדמיה; הפוסטמודרניזם הפך למושג טעון ובלעדי מאוד, כמעט כמו המושג "מחוסר בית", ומי שנותרה קיימת בפועל ממש, היא הקביעה ה"מזהירה" שלספרות לא נוסף אפילו קורא אחד, בלא כל קשר למוצא ה"עדת". למעשה, (והדברים נבדקו על ידי; כמובן אין מדובר במדגם סטטיסטי, כי אם בידיעה אישית מצטברת ובפרספקטיבות של מי שעוקב באופן הדוק אחרי הספרות הישראלית מזה שלושים וחמש שנים בקירוב) תפוצתו של רומן (פרוזה מקור) שאינו מסומן כרב מכר מובהק, ואינו ספרות טריוויאלית מעצם הגדרתו היא, כיום, שליש מתפוצתו באמצע שנות השמונים – וזאת בעת שהאוכלוסייה כמעט הוכפלה במהלך שלושת העשורים האמורים. מדובר במאות אחדות של עותקים בכל מקרה. לשון אחר, הספרות אף אינה תופשת מקום שולי בתודעה הציבורית; צרכני "תרבות הפנאי" עליהם הסתמך מנחם פרי בשיא תפארת השפעתו מוכיחים בפועל ממש שהיא אינה נחוצה להם כלל ועיקר. גם מבצעי מכירות המוטרפים לא ישכנעו לגעת בסחורה פסולה זו אפילו דרך סמרטוט. הבדל נוסף – במועד כתיבת המסה של מירון, הייתה שכבת האינטליגנציה של בני עדות המזרח מיעוט בטל בשישים, האקדמיות שאוכלסו בבני ההגמוניה האשכנזית שמרו עליה מכל משמר כעל נחלתם הפרטית. (המיעוט של האינטלקטואלים הדעתניים שבמגזר הזה נאלץ לגלות לאקדמיות בחו"ל. כמו כן, בעשורים שחלפו מאז, פחת מאוד כוחה של ההגמוניה ה"אשכנזית" כשבחוגים לספרות נערך באורח קבע מרחץ

דמים שייקספירי שבו חוסל עוד בעוולותו כל מי שעלול היה לסכן את ההגמוניה של ראשי הדברים - באופן שלא הותיר כמעט ממשיכי דרך).

שכבת האינטליגנציה המזוהה עם בני עדות המזרח התרחבה מאוד – על מסלול פירוק ההגמוניות, פוליטיקת הזהויות, המיגדור, ביטול ההירארכיות והשללת הקיים (ולא בספרות בלבד) כתופעה נואו קולוניאלית – מה שאפשר את הדלגטימציה של פורמולות ותכנים שהאינטלקטואלים הנ"ל (למען האמת) כמעט לא הכירו.

נתון נוסף שעלינו לקחת בחשבון: במהלך העשורים האלה התמעטה מאוד יוקרתם של החוגים לספרות ומדעי הרוח והחברה – תחומים שלא יכלו עוד להבטיח שכר טוב ושמץ יוקרה בקצה המסלול – מה שאפשר כניסה מסיבית של בני עדות המזרח; ההגמוניה של החוגים האלה, בכל מצב, נותרה אשכנזית, אך קבוצת החוקרים הזוטרים וכן התלמידים, שלא לדבר על התוכניות הבינתחומיות למגדר ולמגזר, נמלאו בבני המגזר והמגדר. החוגים לספרות נותרו שוממים כשהיו (במקרה הטוב, תפקדו כהשלמות לסך הקורסים שנחשבו חובה מינימאלית לקבלת התואר), התוצרים של מצב הזה הוא בוגרי אקדמיה תאבי קטטות ומוחזקים בעיני עצמם, דמויות בעלי מודעות עצמית גבוהה לכאורה, אך בעלי השקפה צרה ומוצרנת מאוד, שתוכנתו לחפש בכל מבנה תרבותי, את הצד המזיר והמפלה.

הספרות, אם לא אבד עליה הכלח, נתפשה כחלק מאינפרסטרוקטורה מזירה ומפלה מטבע ברייתה, בת ברית מהותית של ההגמוניה התרבותית-שלטונית מימים עברו. סופרים בני עדות המזרח שבאו בתחומי הספרות נוכחו לתדהמתם שלא זו בלבד שאין להם קוראים – בעיקר לא מבני עדתם – אלא שהם אינם זוכים לזית של סיוע מצד "אחיהם" האינטלקטואלים המזרחיים האמונים על תורות המגזר. אם האינטליגנציה ה"אשכנזית" המשכילית למחצה לימדה את עצמה שלא להזדקק לספרות הישראלית, הרי שהאינטליגנציה המזרחית אף לא הגיעה מלכתחילה למצב הוויתור. היא חיה ב"שורט" בלא לחוש אי נוחות בגין החסר הזה. נהפוך הוא: הם למעשה גאים באי ההזדקקות ה"עקרונית" לספרות העברית והישראלית,

בשל שיוכה ההיסטורי לצד ההגמוני והמפלה, ביטוי לניאו קולוניאליזם משעבד (ואחת היא מבחינתם שאבד עליו הכלח).

למעשה, הסופרים היחידים מבני "ישראל השנייה" שחצו את הרוביקון וזכו להכרה ערכית כלשהיא, משנות התשעים של המאה הקודמת ואילך (דוגמת לאה איני, רונית מטלון, סמי ברדוגו, שלא לדבר על סמי מיכאל הוותיק) זכו לה דווקא בגין שרידיו הפעילים של הממסד הישן, המפלה, שיחד עם זאת היה בכל זאת מצויד "היסטורית" בכלים היכולים לבדל בין טוב ורע בתוך הספרות המוקצה מחמת מיאוס ("חלון הזדמנויות" זה כבר נסגר, ודרכן של לאה איני ורונית מטלון חדשות לא תהיה סוגה בשושנים. מה שממתין להן הוא קיר ברזל של אדישות גורפת וחוסר עניין מהותי). כל הקביעות הללו, על פסקנותן הקאטיגורית, עלולות להיתפש כהכללות גורפות, ואמנם, הן מתבססות על מעקב אישי.

אירוע צדי מסוים יכול ללמדנו על "הלך הרוח" של הדברים. הדברים אמורים במאמר ביקורת קצר (למעשה, סוג של סיקורת) שכתב המבקר אריק גלסנר על קובץ סיפורים פריילימנארי שפרסם סופר (שהוא למעשה, בוגר האקדמיה לתורת המגדר), חתן פרס ראש הממשלה לשנת 2012, יחזקאל רחמים. טון הביקורת היה חיובי בכללותו, וכלל הערות ביקורתיות עקרוניות על עצם הפוזיציה שבחר הסופר להציג. למרבה התדהמה, הותקף המבקר באכזריות ומכול עבר, גודף כנהוג, הואשם בהיותו חלק ממנגנון הגמוני שהאפליה המיגזרית שהוא נוהג היא אוטומאטית, כמעט בלתי מודעת. המבקר נפסל משום שה"ביוגרפיה" שלו אינה מאפשרת (תיאורטית) הזדהות עם העולם המתואר (בני ישראל השנייה קשי יום מן השוליים התל אביביים). כמוכן, רוב המגיבים לא ידעו דבר וחצי דבר על הביוגרפיה של המבקר, הם נאחזו בשם משפחתו ה"אשכנזי" ואת טענתו שמסמניה של "ישראל השנייה" המגולמים בספר של יחזקאל רחמים, דפוסיים ואוטומאטיים באורח מחשיד, ראו כעלבון לביוגרפיה "קולקטיבית" של דור שני לקיפוח. אנו יכולים למיין את התגובות הרבות הללו כעוד סוג של פוגרום מנטאלי שהוא ממסמניה המובהקים של תרבות האינטרנט (שיותר מכל מעוררת קונוטאציות של לול תרנגולות אכזרי), ואולם, בדיקה זהירה של התגובות, מוכיחה שגם היותר אינטליגנטים שבין

המגיבים לא רק שלא טרחו לקרוא את הספר עליו קמו לגונן, הם אף לא טרחו לקרוא את הביקורת (כאמור, כמה מאות מילים מעטות). קל מהרה הוטען הדיון במימד פאנטאסמאגורי על האופן שבו אמור לקבל מבקר "אשכנזי" את פניה של סיפורת מן המגזר ה"מזרחי", מעין לפתח חטאת רובץ, השמור לו למבקר לרעתו בכל מקרה ובכל מצב. אפשר בהחלט לבטל או להמעיט מחשיבותו של האירוע ה"אינטרנטי" הזה, שאינו יכול להימנות בשום פנים כ"אירוע מכונן", אלא לכל היותר כ"מטען צד" שטמנו אבירי המגזר והמגדר למבקר, ללמדו וללמדנו, שתגרת ידם מגיעה גם לאזורי התרחשות נידחים, שהם מראש סילקו ידם ממנו וממקצתו. יחד עם זאת, לא נוכל שלא להסיק שאין בכוונת איש מהמגיבים (רובם ככולם התאפיינו ביכולת ניסוח מושחזת ובשטף מילולי ראוי לציון) להפוך להיות מבקרים בעצמם על מנת לגונן או לקדם את השתלים הרכים של ספרות "מזרחית" בערוגה אשכנזית אכזרית. נהפוך הוא, הם טרחו לחזור ולאפיין את ביקורת הספרות כביצה אשכנזית המעניקה דרור לרגשי ההגמוניה והאדנות של ה"פחותים" שבבני עדה זו, ויחד עם זאת, נתנו להבין, שמבחינתם יוכלו האשכנזים לבוסס בביצה מתייבשת זו של הגמוניה "היסטורית" עד בוא אליהו.

שוב, הויכוח על משמעות האירוע אינה גוף העניין, המסרים התת-עוריים, הלא מודעים שלו, הם שיכולים אולי ללמדנו על האטמוספירה שבתוכה הספרות מתקיימת, וללא ספק, תמשיך להתקיים ככל שיהיה לאל ידה. זהו חלל ריק המצוי בשולי שוליה המרוטים של התודעה הקולקטיבית הישראלית.

העניין כולו אינו מתמצה או מתמקד במצבם של הסופרים מעדות המזרח שמצאו עצמם מבודדים אף בתוך קבוצת ההתייחסות ה"טבעית" שלהם, הפועלת כקבוצה השואפת לאוניפורמיות של ראש-חץ שיבקיע ויפורר מונוליתים הגמוניים (וללא שמץ של הצלחה, למרות מעשים שניתן להגדירם באירוניה מסוימת כ"פעולות גרילה נועזות" – עיין מקרה אורטל בן דיין).

כאמור, מצבם של סופרים שאינם בני עדות המזרח לא שונה בתוך קבוצת ההתייחסות שלהם – היוקרה ההיסטורית של הספרות אינה מרשימה עוד איש, איש לא תובע מהם "להתיישר" על פי הקודים של הקבוצה, משום שאין קודים כאלה; הציבוריות המזרחית המיליטאנטית, המצויה בשיא הליכי ההבניה הפנימיים שלה, אולי תצא עוד להגן (ולנזוף) במי שתעה במשעולים צדדיים, חסרי מוצא, אבל בספרות כשלעצמה, אין לקבוצה הזאת כל עניין. רווח והצלחה הכרחיים תלתה הספרות השוקעת והולכת במרשתת – זו, אמורה הייתה, מחד גיסא, להסיר חסמים היסטוריים של סלקציה ושיפוט ערך (שנתפשו כשררה לשמה אצל המתדפקים לריק על דלתות כתבי העת והמוספים לספרות המסורתיים), ומאידך גיסא, להוות תחליף למרחב הדיון הקודם, שאמנם הלך והתנוון במרחבים שהוזכרו, ובאופן הזה להשיג מידה של בולטות. במהלך העשור האחרון נוסדו עשרות כתבי עת ספרותיים אינטרנטיים, לצד קבוצות דיון ואתרים שביקשו לבודד ולטפל בפאזות מסוימות של הספרות(כגון פנטאסיה, מדע בדיוני וכו') אלא שתוחלת חייהם של כתבי עת אינטרנטיים אלה נגלתה כקצרה עד להכאיב – רובם ככולם חדלו לתפקד בחלוף זמן קצר, התנוונו או נסגרו. אחרים התפראו לחלוטין – וכולם עד אחד נתגלו כגחמה שלא גובתה בשמץ קצהו של תכנון או מחשבה מקדימה. אתרים אלה לא נערכו ולא יכלו לספק רף כלשהו של ערך, דיון ביקורתי, מחשבה פואטית שהיא, וזה עוד במקרה הטוב, יותר מאשר גמגמת עילגת. ולכל ראש, ההנחה שהעניין הציבורי בספרות ילובה בעקבות הנגישות של המרשתת, נגלתה כעורבא פרח – העניין האפסי בספרות העברית והישראלית היה בחינת עובדה מוגמרת לפני קימומן של המרשתות; הסברה שהמסגרת חסרת הצורה והבולענית הזאת של האינטרנט תפיח חיים, תלבה ו"תגיש" את הספרות, לא היה לה על מה להסתמך. בפועל ממש, נותר האינטרנט ה"ספרותי" כלי ביטוי רודימנטארי של חובבים ונמושות. הללו חשפו את יומני הקריאה הנבערים שלהם ומקצת השגות ביזאריות על ה"מסה והמעש" של עולם הספרות. אמנם, נמצאו במרחבי הרשת פרסונות מניפולטיביות דיין שהשכילו להוציא יקר מזולל, להפוך להיות "תופעת אינטרנט" ו"מופע אינטרנט" ובכוחן זה לחצות את הרוביקון אל העולם הגוטנברגי ה"מכובד" ועולם הספרות ה"גוטנברגי" הזה, שגם הנוגדנים שלו הם בחינת עבר היסטורי, קלט אותם כמות שהם.

אנו יכולים להתלות את הכישלון הזה במגבלות הפורמאט, בהיותו נגיש ופרוץ, בחינת אנארכיה של שוטים, דמוקרטיה טוטאלית של בורים שבחסות האנונימיות שיוו לעצמם דעתנות בחינת מצח אישה זונה, כותבי נח בשבע שגיאות שכל שמץ מודעות עצמית מהם והלאה, מימוש וירטואלי אימתני של האמרה מי יתנני תלמיד חכם ואנשכהו כחמור – אלא שבדיקה זהירה מוכיחה שלצד כל המופעים הללו התגבשו מוקדי דיון מרתקים, פוליטיים וחברתיים, המנוסחים לעילא, המשמרים רמת דיון גבוהה ויכולת ניהול וכוח "משורשר". אתרים ומוקדי דיון אלה מוכיחים חזור והוכח שגם במרשתת, קימומה של במת דיון רצינית היא בגדר האפשר. היא רק לא אפשרית בספרות – זו שעוד בתקופת ה"השכלה" ובמהלך עשרות רבות של שנים ניהלה את הדיון החרבתי, יסדה והובילה את הדיון הלמדני משכילי כולו מהלך של שני דורות לפחות. כל השוואה מן הסוג הזה תוכיח עד כמה קרס מעמדה, בטחונה העצמי, הסוברניות הגאה שלה. כמובן, הזיהוי האוטומאטי המקובל בין ספרות לבין אינטליגנציה מעולם לא החזיק מים. סופר הוא לא בהכרח ובכל תנאי אינטלקטואל. כוונת המכוון היא, שבתקופות מסוימות, הספרות נמתחה ולקחה על עצמה לנהל את הדיון (שבשיאה עיצבה מודל מלוכד של סופר-מבקר-מבקר חברתי – י.ח.ברנר) ואמנם ניהלה אותו במשך עשרות שנים. היום, איבדה את הכרת הערך, את המנגנונים הפנימיים ואת ההירארכיות, ונותרה כאמור תלויה ב"תרבות הפנאי ההמונית", כדי שזו, באמות המידה הגסות והממוסחרות שלה, תקיים מידה של סדר פנימי ב"כאוס" שהפכה להיות. בכל מקרה, תרבות הפנאי ההמונית פועלת במסלוליה היא, אל הספרות מפנה בעיקר כתף קרה, ורק מידי פעם בוחרת את ה"עתודים" שבקורפוס, ומעניקה להם את הזכות המפוקפקת לקחת חלק במנגנוניה היא, ככותבי תסריטים, מחזות "מקוריים" נוסחאיים או סדרות טלוויזיה סמי איכותיות (תמיד טוב לשבץ סופר כסוג של חותם איכות – שלמען האמת אבד עליו הכלח, אבל כאן פועל העיקרון "לא יועיל – לא יזיק"). מופרך לצפות מאותן מסגרות דיון אינטלקטואליות במרשתת (מ"האייל הקורא" הימני-שמרני-ליברטיני ועד "ארץ האמורי" הפוסט-ציוני) ליתן כתף כלשהי לספרות; בשתי הפאזות נתפסה הספרות הישראלית כמצורעת, חשודה כשמאלית מצד אחד וממורכזת בורגנית מדי מצד שני (ובצדק מוחלט); ויותר ממה שזוהתה בהקשר פוליטי ברור, נתפסה כסמרטוט מילולי

שמנוני, כפילטר מטשטש ולא ממקד, במקומות שתבעו מעל לכל פוקוס חד וראיה משקפת של המציאות חברתית פוליטית – חד-צדדית ככל שתהיה). כל דימוי תובע פענוח מפורט, כל מטאפורה נתבעת לספק הסברים, כל סינקדוכה נדרשת לתיאור השלם. לצופה מן הצד נראים האתרים האלה כניסיון סיוזיפי-נואש להסביר מה כוונת המילים הנכתבות במאמרים ובתגובות יותר משהם מבקשים לשכנע מאן דהוא ב"אמיתות" מן הסוג האכסיומאטי – ורק הקונוטאציות והניואנסים הטמונים במילים מקלקלים בלי הרף את השורה. עקרון הדקונסטרוקציה מגיע באתרים האלה למימד של "התפשטות הגשמיות" (הדברים אמורים בעיקר ב"ארץ האמורי" והסמוכים לו). באתר הנגדי (כמובן, אין שום זיקה בין האתרים האלה), עקרון הספקנות מניב תוצאה דקונסטרוקטיבית כמעט זהה. כותב שורות אלה אינו מתיימר לבקר את מה שאינו מצוי בתחומי השיפוט שלו – סיעור מוחות הוא על כל דבר ועניין ולכל דבר ועניין ודאי עניין חיובי לעצמו; כל אשר אני מנסה לומר הוא, שהאינטרנט, בו הוטלו תקוות רבות, הפך להיות מוקד צנטריפטאלי, היינו, מפרק את שארית העוצמה ה"היסטורית" של הספרות.

דווקא בכאוס ובסטיכיה האופיינית ל"מרשתת", יש ערך מופלג לטיעון שיטתי-יעיל, להיקש לוגי, לניכוס שיטתי של דימויים ומטאפורות שעלולים להסתוות את הדיון (אלא אם כן השימוש בהם יהיה אירוני), דו משמעות נתפשת כחולשה, התחבטות כמחלישה, והמצב הכללי כיותר מדי רציני ומאיים מכדי שיטופל באמצעות דימויים ומטאפורות. לשון אחר: המצב (מכל זווית התבוננות) נתפש כרציני מכדי לשתף בו אנשי עט. הספרות, שלא עמדה מעולם במשוכות אינטלקטואליות שכאלה, המשיכה (בלי דעת) לציית לדגם הקודם ("גיבור התרבות" מבית מדרשו של אדם ברוך) מכל בחינה של דימוי עצמי; והמשיכה להתקיים ולדבר בסמלים במקום שבו הסמלים הפכו להיות המטרה המרכזית של הליך הפירוק של הדקונסטרוקציה ומועמדים רציניים (אמנם לא ראשונים בתור) להשלכה לגל הגרוטאות של הניאו קולוניאליזם. יהיה זה, כמובן, מחוסר טעם למדוד את המרחק בין הסמכות של הספרות העברית לפני תשעים או מאה שנים (ברנר, אהרן ראובני) לבין מעמדה היום. הממסד הפוליטי דאז הצליח אמנם לשתק את ראשי הדברים, או לתעל אותם למישור מסומל ובלתי מזיק

באמצעות איקוניזאציה שלהם (ברנר אחרי מותו), או לפגוע אנושות בלגיטימיות ואף לשתק באמצעות ממסד ספרותי יעיל וממושם (אהרן ראובני). העניין הוא, שראשי הדברים של הספרות היום, ממעמדם כ"גיבורי תרבות" עבשים, לא באמת לקחו את הלב ולא נתפשו כ"בני שיח" בדיון על "עתידה" של ישראל לא מבעד למשקפת של שמאל ולא מצד המשקפת של הימין. כולם, מחיים גורי ועד עוז גרוסמן נתפשו מראש כאנשי הממסד התרבותי העבש (שאמנם התפורר, אבל לפחות ממבט חיצוני שמר על סוג של דימוי עצמי מונוליתי – רובם ככולם היו קשורים לממסד האקדמי הקודם, שהוקם כדי להבטיח את קיומם של בני הדור השני והשלישי של עסקני מפלגות השלטון הפועליות ומשתפי הפעולה מן ה"מזרחי"), וגרוע מזה, התנהגותם לאורך השנים העידה על תפקוד זהה לכל פרטיו ודקדוקיו למה שלגיטימי לצפות מעסקן מפלגה דרג ב' (מגורי ותמיכתו הרופפת בארץ ישראל השלמה ונסיגתו המבוהלת ממנה, תחת מסווה מלא ייסורים של איש רוח מתחבט, המשך ביהושע שהפך דברה ומייצגה המובהק של הבורגנות הישראלית המבוססת שחיה כאן כה נעימים, עד שראוי בעיניה שהגולה כולה תשותף בנעימות זו באמצעות עלייה מסיבית, עמוס עוז וניסיונו הנלעג להציב פוזיציה של מכשף השבט האטוויסטי ומעצב המיתולוגיות הסינתטיות שלה – עיין ערך "סיפור על אהבה וחושך" - לצד ההתייצבות במעמד ה"מצפן המוסרי" של הצד הנאור שבאומה – פוזיציות שאינן מתחברות בשום פנים). סופרים מדרג נמוך יותר היו עסוקים בעיקר בהישרדות אישית ובניסיון לבקע את מחסום העברית – שפה שקוראי הספרות שלה אוזלים והולכים – באמצעות תרגום יצירתם לשפות אירופיות. התפנית הקומית גרוטסקית, שגילתה לעין כל מתכונן את לבניה הצבאים של הספרות הישראלית נחשפה בקיץ האחרון, עם אירועי המחאה של צעירי המעמד הבורגני בשרדות. בימיה הראשונים של המחאה, כשזו נזקקה לכל בדל של סיוע, חמקו הסופרים היותר נשמעים מכל תמיכה, אם משום שהאמינו למסרים השלטוניים (שזוהי מחאה המלוכה על ידי גופים מן השמאל האירופי האנטי ישראלי, או גרוע מכך, גורמים אנרכיסטיים שוליים בחיבור עם מימון חרוץ), אם משום שראו במוחים סוג חדש של פרולטריון עירוני מרושש (שבמהרה יפר את הסדר הציבורי הבורגני והשלווה האולימפית הדרושה לעיון בעוד ספר של עמוס עוז או א.ב. יהושע) ואם משום שלא השכילה להבין במה

המדובר, מה ההיקף האמיתי של התופעה. לשיאה הגרוטסקי של החמקנות הגיע סופר אחד שטען שהוא זקן מכדי למחות בכיכרות בצוותא עם מי שאינם משויכים ל"שכבת הגיל שלו" (כמובן, אותו סופר הגביר חיילים ולמעשה השיל מעליו את זקנתו משנזקק ליחסי ציבור לספרו החדש והסכים להיטלטל כהוגן בשדות החורולים של נערותו בקיבוץ ושאר אתרי צילום משונים כיד הדמיון הטובה על במאי הקדימונים של הספרות). משנתבהר לסופרים אלו שלפחות חלק מהגרעין הקשה של המורדים הם בניה של בורגנות קשיחה ומשכילה, הסכימו ליתן כזית תמיכה, היינו, ביקור מתוקשר היטב במשכנות המוחים ואמירת כמה משפטי תמיכה בלתי מחייבים בצירוף קשב מלא צער והבנה ל"שוועתם" של הצעירים הללו. אין צורך לומר, ששום סופר לא העז להתייצב במרכז העשייה – המגרש הזה כולו הופקר לידי אנשי מדעי החברה והכלכלה מן השמאל הסוציאליסטי, שיצקו תוכן פנימי במסריה המבולבלים של המחאה, שניהלו את הדיון הפנימי עם פלגיה השונים, שניסחו את ניירות העמדה שלה, שפישרו בין מסרים ותביעות סותרות, שהעניקו רציונאל לכל מה שהיה בבחינת תחושות בטן של צעירים כבדי פה ולשון. בפעם המי יודע כמה נתפסה הספרות באי הבנת המציאות, מחולליה, הזרמים התת קרקעיים שלה, והוכיחה מחדש את מלוא אי הרלוונטיות שלה בציבוריות הישראלית, באטימותה ובחוסר הקשב שלה למצוקות הציבור, בחיבור הגורדי שלה עם הבורגנות הקשיחה (בורגנות שמצד עצמה, ומתוך תחכום מולד, הביעה, לפחות מן השפה ולחוץ, סולידאריות ותמיכה בכמה מתביעותיה של המחאה).

משלב מסוים, ההתמקדות של הספרות ביחיד או בקבוצה חברתית ספציפית, נגלתה בספרות העברית כברירת מחדל ברורה. הרומן החברתי הכולי ("מכאן ומכאן" לברנר, או "עד ירושלים" לראובני) שאמנם היו רומנים חברתיים במסוים שונים ותחת מגננה של פילטרים מרככים ומפזרים (ברנר) או ממקדים במסגרת אירועים חד פעמית ("עד ירושלים"), נותר להיות תופעה מבודדת ונדירה – שניתנת אולי להכחשה, לטשטוש, להזחה לשוליים של התודעה הקולקטיבית, אבל הכתוב בהם אינו ניתן לשליטה, לפירוק, להסטה. "מכאן ומכאן" ו"עד ירושלים" לברנר נותרו אקטואליים ורלוואנטיים כביום כתיבתם. אמנם, עצם אפשרם משויך

למצב היסטורי-תרבותי שבו לספרות היה תפקיד מרכזי ותקיפות ציבורית, אולם גם בתקופת פרסומם הייתה ההגמוניה של הספרות נתונה למעקב הדוק ולמתקפה סמויה או גלויה. אין לטעות בתגובה הציבורית השלילית (שרובה ככולה הייתה מוכתבת פוליטית) שביקשה להעמיד את הספרות בפוזיציה משנית שבמשנית המייצגת את החולי הגופני והנפשי שאפיין את "שלב המעבר" בין היהדות הישנה לישראליות המתחדשת; ברנר הפנים בהנאה רבה את הפוזיציה הזאת, ונקם היטב ובמדויק באמצעות אפיון המנהיגות הפועלית והתרבותית ה"מתחדשת" של המרכז הארץ ישראלי כבורגנות קוניקטוראלית וחסרת עמוד-שדרה-ערכי (ועיין בפרקי "המחרשה" ב"מכאן ומכאן" או בתפר שבין "הישוב הישן" בירושלים לבין הישוב החדש ב"עד ירושלים").

גורלם האישי המר של הסופרים האלה, הוכיח שהרומן החברתי בסיפורת העברית עלול להיגלות כמכלול טעון מדי גם לקהל הקוראים וגם להגמוניות הסוציו-תרבותיות השונות. אחת היא אם ההגמוניות הן רשויות ה"חלוקה" בישוב הישן, המנהיגות הפועלית ב"ישוב המתחדש" או אורח הקיום הדרוויניסטי בגולות המתחדשות (ארה"ב) והישנות (אירופה), ביניהן ובתוכן מיטרף לו ההמון היהודי הגדול השרוי באבדן-דרך ובשיבוש קיומי מוחלט. ברנר היה מודע היטב לחומר הנפץ הטמון ברומן שכתב, ומסיבה זו ניסה לכחש ולטשטש, לנקוט בתמאטיקה מפזרת, לתלות את סיפור הסיפור בדמותו של "אובד עצות" – אנוש פגום, חולה בגוף ובנפש, המצטיין בפגיעות בלתי מצויה, שמידת האמון של הקורא בדיווח שלה אמורה להיות מושהית. ניסיון ההתכחשות הזה לא פעל ולא אמור היה לפעול, משום שככלות כל המאמץ החיצוני לבדות דמות מספר פנימי בלתי אמינה, הכוח המבונן הצלול וראיית המציאות המפוכחת שלו, מזימים כל סוג של ספקנות, גם כשהממשות שהוא מתאר מתפצלת או מתפרקת לבידידים סותרים ומקבלת מימד סכיזואידי מובהק. קורא מיומן יבחין ללא ספק בכל אותן הסטות מוקד של תודעת המספר הפנימי לכיוון הזוי או פנטסמגורי, מעין השהיות מציאות רגעיות שאמורות לתפקד כהלוצינאציות של מוח חולה השרוי בגוף לא בריא. קורא מיומן לא ישהה שיפוט; נהיר עד כלות הוא הניסיון לבנות סוג של מגננה אירונית למחצה, לאמור, הממשות הסכיזואידית והמתפצלת של הקיום היהודי בארץ ישראל

ובתפוצות אמורה, לפחות למראית עין, להיתפש גם כסוג של דמיון חולה. איש לא רומה, כמובן, במציאות של צאת הרומן לאור ולא קנה את העמדת הפנים הברנרית הזאת שהייתה חלק מן הפואטיקה הגלויה שלו. פרשת חייו של ברנר מאז צאת "מכאן ומכאן" ועד הפקרתו לידי פורעים ערביים כבר נידונה ונטחנה עד דק והופכה ונלושה כשבטנה למעלה ופניה שקועות במדמנה (ולא הצליחה למוטט כהוא זה את מנגנוני ההכחשה היעילים של הציבוריות הישראלית לדורותיה במידה ואכן נדרשה לפרשה הזו – שתועלה לכיוונים של היסטוריונים מטעם, דוגמת אותה ביוגרפית רפודת שומן מנטאלי ותודעתי, הקרויה אניטה שפירא, שהתעקשה לשוות לברנר איקונה של קדוש רוסי נלעג המעיו פנים באדונוי תוך שהוא משרתם באופן נרצע).

לנו חשוב להבין שאימה אחזה בספרות העברית מרגע שנדרשה (בסמוי) לשאלת הרומן החברתי, אימה שאחזה בה גם כשהייתה בשיא כוחה וסמכותה. כבר לפני מאה שנה הייתה התמודדות הגמונית לא פשוטה על מה שיכונה בעתיד ה"נאראטיב" של התקופה. ברי לחלוטין שההגמוניות השונות, אז והיום, היו מעוניינות לשמר את ה"נאראטיב" הכללי הקובע, הרחק מתגרת ידה של הספרות. מבחינה זו, מעדיפות ההגמוניות לאין שיעור את המצב הנוכחי, מצב של ביזור מוחלט, כמעט כאוטי של הנאראטיב הכללי – האפידמיה, המרשתת האמבית, המשתכללת, המתפזרת, המסטה, היוצרת פיחות וריקון ממשמעות ככל שהיא צוברת מילים וזוויות הסתכלות, הסקטוראליזאציה, טירוף המערכות הכללי, בלבול המושגים המוחלט, אבדן האוריינטציה האישי והחברתי, הדיכור האינוסופי של כל קטסטרופה קיומית במימד הפרטי או הכללי, סוג של ענן ערפל שרק הספרות – בחיבור מחדש ואמיץ לברנר, יכולה לפזר, אם בכלל. איני רוצה להקצין ולטעון שהפוסט מודרניזם במהדורתו הנוכחית רק שיחק לידיהם של ההגמוניות, שלמדו להוציא יקר מזולל (העניין חמור לאין שיעור מסוגית מחירו היחסי של גביע קוטג') העניין הזה צריך דיון נפרד; מהיבט זה אין שום הבדל מהותי בין אניטה שפירא לבין אחרון ההיסטוריונים הפוסט מודרניים – גם זו וגם אלה, משרתות במזיד או בכוונה תחילה, את מגמות האיקוניזאציה המנוערות מכל תוכן של ברנר או את פירוקן של הנאראטיב הציוני. שוב, אני מתעקש לעסוק בספרות ולא

בניקוי האורוות של האקדמיה; פיחות הערך והמשמעות שנהגה בברנר אינו עניין מקרי או סתמי – זו הרוח הצואה של תקופתנו. מבחינה זו, אניטה שפירא ועמיתיה שניצבים כביכול בקוטב מנוגד ל"מהלך ההיסטורי החדש" ("ההיסטוריונים החדשים"), משרתים את אדוניה של אותה תודעה חברתית קולקטיבית חולה שפרקו מעליה את כל המגננות הפיזיות והמנטאליות והותירו אותה להתמודד בידיים חשופות מול קיר ברזל קיומי רפוד היטב במוץ ובמוך מילולי, שפע הטעיות סמאנטיות ומבוכים מילוליים.

הניסיון הבא לעצב רומן חברתי ("עד ירושלים") כבר היה מצומצם לאין שיעור בהיקפו ובמידת הנועזות שלו. "מכאן ומכאן" למרות היותו אנטי-אפוס ואנטי-מיתוס, נשאר להיות יצירה במימדים טיטאניים באופן שבו הקיפה את מרחב הקיום היהודי הנזיל בארץ ובגולה. תוך שימוש בטכניקת-מספר עילאית העלים ברנר את המימדים האלה בשוותו לרצף איכות של "יום קטנות" וזיעור מכוון של דמות המספר הפנימי ("אובד עצות") להיקפו של מי שנדחק – גם מטעם עצמו וגם מטעם עורכיו – למעמד של מי שמורשה לפרסם "מכתב למערכת" בשוליו של כתב העת "המחרשה". בכך השלים ברנר את תהליך ההטעיה באמצעות מראית עין של מזעור השקף – בעוד הרומן עצמו מקיף בעצם את כל ל ההוויה היהודית בחתכיה השונים, נכון לראשית המאה הקודמת. אלא שמה שהיווה אצל ברנר העמדת פנים, הפך אצל אהרן ראובני לצמצום ממשי במימדי המרחב והזמן. "עד ירושלים" התמקד במרחב ספציפי (ירושלים) עם חריגה אחת לכיוון "מושבה ביהודה". נקודת התצפית הכוללת התפצלה בין כמה דמויות המצוידות ב"אני" תקיף ודרמאטי ובשל כך הרבה פחות שקופות בהשוואה לאנטי גיבור החלכאי של ברנר, אובד עצות. בעוד שברנר שיווה, כאמור, איכות זעיר בורגנית עלובה ונפסדת ל"מנהיגי התנועה" הפועלית המובילה, הפך ראובני את היוצרות כמעט באופן סימטרי. מנהיגי התנועה הפועלית הירושלמית מוצגים כפרסונות מעושתות ותקיפות שהאימה הזעיר בורגנית אינה מובילה אותם כלל. גם במצבים בלתי אפשריים, מול השלטון העותומאני, הם שומרים על זקיפות קומה (בניגוד בולט למלשין המקומי העוסק בהסגרת נערים יהודים לצבא התורכי, המופיע כנציגו הממשי היחיד של היישוב הישן – השאר והיתר

הם אבק אדם נזחל והולך). ניתן לקבוע שאהרן ראובני הפנים עד תום את סוגיית הדרוויניזם החברתי וההירארכיות שזו מעצבת (אצל ברנר, סוגיית הדרוויניזם החברתי מתעצבת באורח נלעג ונכלולי בדמותו של הירש דיאספורין שהפך למיסטר האריס), בו בעת ניתן לקבוע שלמד והפנים היטב את לקח ברנר שההנהגה הפועלית הראשית פנתה נגדו (ובעצם, מעולם לא גיבתה אותו באמת, גם בפרשת "מאורע ברנר" שהתרחשה שנים אחדות מוקדם יותר), ואולם, ההנהגה הפועלית בתקופתו של ראובני כבר פעלה במימד אחר של שררה וסמכות (אמנם, ראובני החליף צד ועבר אל הימין הרוויזיוניסטי, אבל היה מחובר, נפשית וקיומית, אל התנועה הפועלית באמצעות אחיו, יצחק בן צבי). והנהגה זו שנכוונה ברוחחין ב"מכאן ומכאן" של ברנר, נזהרה בצוננין של ראובני. ובכלל, העיסוק בחוסר האונים של היישוב היהודי בשוליה של התקופה העותומאנית (כל המפעל הציוני אוים להפוך לאבק פורח אוויר) ודאי שלא נעם לחיכם של ראשי הישוב היהודי, שבשנים האמורות (שנות העשרים של המאה הקודמת) החלו להפנים את המודל התרבותי הסובייטי; זה, גם במהדורתו המרוככת, בהנהגתו העתידית של ברל כצנלסון, לא יכול היה להפנים דרוויניזם חברתי קישח – זה מנוגד היה למגמות ה"אידאיות" של מנהיגי התחדשות הישוב היהודי בארץ ישראל – למרות שמכל היבט מימטי, הקיום של הישוב היהודי בארץ זכה ב"עד ירושלים" לתיאור מדויק). חשוב להבין, שלמרות התמיכה שהעניקה המערכת הפועלית לספרות, בבסיס היחסים היה קונפליקט לא פשוט על ההגמוניה האידאית, שבשום פנים ואופן אינה מתמצית בשאלת "זכות הצעקה", אלא בשאלת זהותו של מבקר העל של המכלול, של "המפעל" כולו. אין זה מקרה, שהדפסת הטרילוגיה כולה "עד ירושלים" (המורכב משלוש יחידות בהיקף של רומן) נתקלה בסירוב קישח מצד כל הוצאות הספרים הפועליות ונאלץ להידפס במסגרת המו"לות הפרטית שמעמדה היה אז משני שבמשני – ולמעשה סירוב זה היה תקף גם בשנות השישים של המאה הקודמת, שעה ש"עם עובד" ניאות להדפיס חלק אחד מן הטרילוגיה – וזאת כשראובני עצמו היה כבר בערוב ימיו ורחק מכל מעורבות פיזית בשאלות הספרות והקיום היהודי בארץ.

אנחנו יכולים לראות בהתעמרות זו של פונקציונרים-פוליטרוקים מן הזן הבינוני נחות שניהלו אז את "עם עובד" עוד ביטוי לתחושת השררה וההתעמרות של פקידי תרבות בסופר עברי גדול, ודאי השלישי במניין אחרי ברנר ועגנון, או סתם ציות לפרוצדורות (שהם עצמם בראו) המייצרת ספרות שלא תעכיר את ימיו של חובב ספרות ממושכל למחצה – מאהרן מגד ונתן שחם ועד מאיר שליו.

שוב, כדאי להעמיד את האבחנה על חודו של הסכין – העניין אינו מתמצה בהתנגדות לביקורת חברתית זו או אחרת, ואפילו אין כאן ניסיון לכחש בתפקידה של הספרות כסוג של "מצפן מוסרי" לעת דחק(אלתרמן), אלא בניסיון לבטל כל אינסטנציה עוצמתית אפשרית של "מבקר על". אין להניח שעגנון, כבואו לכתוב את "הרומן הגדול של העלייה השנייה" לא חל ולא חש בעובדה שהוא עלול להיקלע לעין הסערה, בבואו (כמו ברנר וראובני לפניו) לכתוב על תקופה מכוננת כתקופת העלייה השנייה. מקרה אהרן ראובני הוכיח שגם אותה הסתגרות במרחב ובזמן מוגדרים היטב, אינה מבטיחה בשום פנים רווח והצלה מן הגורל המר. מרכיב ה"הנהגה" הפועלית שתוקף בשני הרומנים הקודמים הוזח לשולי השוליים, גם מרכיב ה"קבוצה" הפועלית והדינאמיקה הפנימית האפשרית שלה נעלם. מבלי משים נחשף מצבה של העלייה השנייה כהגירה של בודדים שחייהם בגולה ממילא הגיעו למבוי סתום ומימוש ה"התחדשות" האישית והקולקטיבית בארץ ישראל נחשף כתנועה סטיכית, עיוורת לחלוטין. מרכיבים כגון גורל אישי ותפקיד הארוס הוזחו לקדמת הבמה. התנועה הפנימית ב"תמול שלשום" זהה לזו שבשני הרומנים הקודמים – מן הישוב החדש והמושבות ביהודה אל הישוב הישן בירושלים (ה"אודיסאה" המודעת היחידה ב"תמול שלשום" מתרכזת במסעו החוזר של יצחק קומר ליפו כפסע לפני שהוא שוקע בסטיכיה של הקיום ה"אמוני" הבלתי מודע בתוך הישוב הישן שבין החומות) שמתוכה יצא גם הכלב בלק. עגנון עיצב דפוס של רומן חברתי (מבחינת ההיקף ומכלול הדמויות והמרחב) באמצעות אופוזיציות מובהקות למרכיבים המרכזיים של הרומן החברתי.

התנועה מן הגורל הכללי ("תמול שלשום"), שבתוכה חולפת הדמות הראשית ה"שקופה", אל הפרטי ואל המרחבים שבתוכם הכלל אינו תקף

עוד, הושלמה, לכאורה ולמעשה, באקט של צידוק הדין: הפרט המתנהל בעיוורון הופקד בידי קונו ובידיו של הגורל עיוור לא פחות, המיוצג על ידי הכלב המשוטט בשטחי ההפקר שבין השכונות ומחוץ לחומות, ובכך גם גזר את גורלו של הרומן החברתי בספרות העברית להתכרסם בין שיניו של הכלב בלק. באקט זה של העתקת דגשים הפקיע עגנון את עצמו ממרחב הדיון הספרותי והחברתי והקונפליקט הבין הגמוני, ובכך הציל את נפשו, ככל שאפשר לנו להתנסח באופן הזה. אנחנו, ממרחק השנים והפרספקטיבות, לא נוכל לערער על הנחות היסוד של "תמול שלשום" ולא לשם כך נתכנסנו. לכל היותר נוכל לקבוע, שבזאת נסתם הגולל על הרומן החברתי בסיפורת העברית, שהקפידה לא לחרוג עוד מכרטיס הטווחים שבין הפרט הספציפי לקבוצה החברתית המצומצמת (רומן דור תש"ח). שגם בשיאו, לא כלל קבוצה רחבה יותר ממחלקה צבאית אחת ("ימי צקלג"), וגם סוג הקונפליקט הפך להיות שונה לחלוטין (האם ההכרה היא שמכתיבה את ההווה או להפך). בכך אותה הספרות באורח הברור ביותר, שהיא מתקפת ומשרתת קבוצות הגמוניות שהכרתן מכתיבה את ההווה. ולמעשה, המשיכה להתקיים באופן הזה גם כשנתבהר (לפחות בשני העשורים האחרונים) שהכרתם של קבוצות ההתייחסות האלה אינה מכתיבה עוד מאום ביום-יום הישראלי המטרף והולך. "ימי צקלג" הוא ללא ספק דוגמא מעניינת לסוג המהלך המאפיין את הקבוצה בתוך המרחב. גם כשמסתעפת המערכה וכוחות נוספים ללוחמים הנאבקים על נקודה חסרת כל ערך מכל היבט אסטרטגי (הכוח המצרי שכובש את הגבעה הזאת פעמים אחדות, נוטש אותה משום שאין לה שום משמעות, וריחוקה מעיקר הקרבות וקווי האספקה הופך אותה בלתי רלוואנטית בעליל), עדיין מתרכז עיקר הסיפור בתוך הקבוצה הגרעינית המצומצמת, ומערכת היחסים שבה הומוסקסואליות לטנטית ונרקסיזם מחוללים את עיקר המהלך הפנימי ברומן. ימי צקלג מתפצל בין שלל האירועים החיצוניים לבין האירוע ה"פנימי" שבין מפקד המחלקה לחובש ובת זוגו העשויה כולה מחומרים של הזיה. עשרים שנה עומדים בין "ימי צקלג" לבין "התגנבות יחידים", ומתבהר שקנז לא חרג מן הגבולות שהתווה ס.יזהר. "התגנבות יחידים" הוא אולי הניסיון הקיצוני ביותר לחרוג מגורת הקבוצה (מחלקת הטיירוניס), משום שהקבוצה התפרקה לקבוצות התייחסות אחדות, גרעיניות (בני מושבים וקיבוצים מול עולים חדשים שגם הם מפולחים

לקבוצות עוינות, קבוצה עירונית ירושלמית על מאפייניה הספציפיים וכו'). הסדקים שניבעו באוניפורמיות שכפתה אז החברה הישראלית על מרכיביה מאפשרת את החריגה הזאת. בתוך כך אובד הפוקוס הממקד בחוויה הכמעט קטכליסטית של הטירונות (במקום ההתמקדות שם משתחררת העוצמה של קנו המספר). לא זו בלבד שקנו הוא מספר קאמרי מובהק שמעולם לא התנסה בעיצוב קרנבלי של מציאות רב-רובדית במרחב האנושי, אלא שגם זאת: אין ולא היו בספרות העברית מודלים להסתמך עליהם. קנו האמון על מסורת הרומן הצרפתי הבורגני ריאליסטי פועל נגד מגבלותיו הוא ברומן הזה, וההישג הוא חלקי ביותר (הרומן מתחבט בלי הרף בין התנועה הגדולה, הסטיכית, לבין הדראמה הקאמרית של חצי תריסר קבוצות גרעיניות התרות אחר היחד המגונן מול הקבוצות האחרות שנוהגות באותו אופן). בסיטואציות ספורות אמנם חורג הרומן אל החוויה הכוללת, על היבטי ה"שכחה העצמית" שלה, אבל גם באלו ניכר משהו זר וכפוי, שלא לומר, רגעי ונפוג – יש לתלות זאת כמובן בדמות המספר הפנימי, המכונה "מלאבס" המבקש בכל מחיר לגונן על "עולמו הפנימי" ועל האוטונומיה הנפשית שלו – אם כי לא מסופק ולו רמז אחד למהותו של ה"עולם הפנימי" הזה, למימדיו ואיכות החומרים הסולידיים שבו. באופן מוזר, החלקים הפחות עוצמתיים ברומן הם דווקא החלקים שמתרחשים מחוץ למחנה הצבאי, במקום שבו הדראמה מקבלת מימדים קאמריים מובהקים (דיי לנו להשוות בין ה"משולש הארוטי" הסמוי בין מפקד המחלקה, החובש ובת זוגו ההזויה ב"ימי צקלג" לבין המשולש הכולל את אלון, חברתו ומיקי ספקטור ב"התגנבות יחידים" כדי להיווכח בהבדלי העוצמה והפרויקציה). אנו יכולים להסיק מייד, שדמות המספר הפנימי ברומן חברתי אינה יכולה להיות מקרית: אפשר מאוד שדמותו של מלאבס ב"התגנבות יחידים" היא אולי ביטוי אותנטי סמי ביוגרפי של דמות הסופר, יהושע קנו עצמו, אלא שהרומן המבקש להתקיים במרחב חברתי תובע דמות מספר-חווה פנימי אחרת לחלוטין, מדוגמת "אובד עצות" ההלך החלכאי, השקוף, השולי, הספקן, המתקיים מתוך ויתור מתמיד על ה"אני" שלו מתוך הזדהות ואנאלוגיה (כמעט גלויה!) עם האומה במצבה החולה והחלכאי בתחילת המאה הקודמת ובעיצומה של ה"תחיה" שמעולם לא הייתה, אליבא דברנר, יותר ממשאלת לב. העיסוק הממוקד ב"התגנבות יחידים" אינו העניין כאן: מה שחשוב לנו להבין הוא

מצב שבו רומן ה"קבוצה" האופייני כל כך לספרות העברית זלג לכיוון הפורמולה של ה"רומן החברתי" הגדול בלא מודעות מספקת ומתוך היעדר תבנית סיפורתית ("אינפרסטרוקטורה") מתאימה. וכאמור, בלא אפיון מושכל ונכון של דמות המספר-החווה הפנימי. ההתקבלות של "התגנבות יחידים" הייתה טעונה דיס-אוריינטציה ספרותית כפולה: מצד מחבר הרומן, שלא שלט בחומר הטעון ובמבנה העל הספרותי הנתבע מרומן חברתי, בחינת מעין "שוליית קוסם" – ומצד "קבלת הפנים" הנלהבת (מטעמים של מבקרים לשעה שהתחברו מאוד אל חווית התשתית ("הטירונות הכלל צה"לית" המיתולוגית שהייתה סוג של טקס חניכה), שהייתה עיוורת להשלכות ולהשתמעויות הקומפלכסיביות של הרומן ולפגם המהותי הטמון בו בהקשרים הכוללים של הספרות העברית בדורת האחרונים כרומן ה"קבוצה" (שהתפוררה).

מקרה "התגנבות יחידים" והזליגה הכמעט לא מודעת שלו למימד של הרומן החברתי מוכיח, ללא ספק, שה"רומן החברתי" אינו הגדרה ניטראלית של מאפיין ספרותי, פרי ההשתלטות על המרחב האפי בצמוד לתהליכי העיור, הריבוד החברתי-כלכלי, האנומיה והאטומיזם בחברה המערבית מהמאה ה-18 ואילך, (מה שממוטט את היתכנותו בחברה הישראלית ה"אינטימית". לפחות עד לפני דור או שניים), כי אם דחף מכונן של ספרות (באשר היא) להתמודד עם מכלול הפרטים והקשרי הקשרים הסמויים והגלויים במרחב החברתי והפיזי הכללי. "התגנבות יחידים" אמנם תיאר חברה "אינטימית" (בני קיבוצים, מושבות ובורגנות עירונית משכילה) בשלב די פרלימינארי של איום על ההגמוניה שלה. הרומן מתרחש באמצע שנות החמישים של המאה הקודמת – (אגב, האיום האמיתי כאן אינו נובע מן ההגירות של בני עדות המזרח שטרם "חוברתו" באורח מלא למפעל הציוני האוניפורמי, אלא דווקא מצד השוליים המרוטים והפרועים, שלא לומר במפורש, מופרעים, של אותן מושבות ותיקות, שוליים המיוצגים על ידי מפקד הכיתה בני). לשון אחר: אנו יכולים לקבוע שהפורמולה של רומן הקבוצה החברתית המשיך להתקיים גם לאחר שהקבוצה עצמה התפוררה בפועל ממש ואינה אלא כסות דקה לכוחות סותרים ול"התגנבות יחידים" המבקשים לשמור על ה"אני" שלהם בלתי מחולל. הסיפורת העברית לא יכלה עוד (בעצם, מסוף שנות השמונים

של המאה שעברה) להסתמך גם על הפורמולה הזאת, ששיאיה היו ונותרו "זיכרון דברים" ובאופן אחר "סוף דבר". שני הרומנים האלה מיצו את ההפשטה הקיצונית ביותר של רומן הקבוצה (קבוצת דור הבנים של ההתיישבות הפועלית העירונית) – קבוצה נרחבת מאוד המצוממת לשיפוט מוראליסטי וערכי חמור של מספר שופט לא פחות משהוא יודע, הניצב בין המחניים – דור האבות ודור הבנים, אותם הוא שופט באותה מידה של חומרה למרות שהוא קרוב אליהם ו"נוכח" בחייהם באופן מוחשי (ללא ספק: יעקב שבתאי הוא שסימן את גבולות הגזרה האפשריים של "רומן הקבוצה" ולא יהושע קנז). "התגנבות יחידים" ראה אור עשור שלם אחרי "זיכרון דברים" והוא עצמו מהווה נסיגה אסטרטגית אל הפורמולה שייצג ס. יזהר ב"ימי ציקלג". אמנם אין מדובר בחזרה לצרכי חיקוי, אלא חזרה מאוחרת לצרכי בדיקת האתוס של "היחידה הגרעינית הלוחמת" (שלמען האמת איבדה כל שריד של גרעיניות ואין לה שמץ של סיכוי לחוות את אש הקרב). המרכיב האלגי ברומן של קנז הוא מובהק, למרות שהוא נסתר תחת לפני השטח (ואולי בכך סוד קסמו והמחולל המרכזי של "הצלחתו המסחרית"). החזרה האלגית אל הדפוס של העבר הבלתי נעדר עדיין מסמנת בעצם את קיצה של הפורמולה שביקשה לחלף את הרומן החברתי ולבוא במקומו. אמנם, הדפוס עצמו עדיין קיים בממשות הניתנת לאימות ולכימות; היחד המגונן, לפחות למראית עין, נותר תקף בעולם הווירטואלי (ומבלעדיו מחאת ההמונים בשדרות לא הייתה מתאפשרת, ובשל ההסתמכות היתרה על מרחב דמוי מציאותי גם נפוגה), אבל הספרות הישראלית, זו מיצתה את כל האפשרויות הגלומות במטריקס הזה, ולא נותר לה, למעשה, אלא להסתמך על פורמולות רומן המשפחה הבורגני או רומן היחיד הניצב בעמדת ניתוק או לעומתיות מול המשפחה המצומצמת או המורחבת (ואחת היא אם מדובר בבורגנות מבוססת סגנון א"ב יהושע או יחידה גרעינית המופרדת מצאצאיה בוורסיות המאוחרת של "רומן הקיבוץ", סגנון עמוס עוז). סביר להניח שהחילוף, המעבר בין חברה אינטימית של קבוצות התייחסות (ובשלב מאוחר יותר: מראית העין של אלה) לחברת המונים ניאוו-דרוויניסטית אנומית שגורלו של היחיד והקבוצה במסגרתה של זו הפך להיות חסר משמעות אלא אם מדובר בקבוצת לחץ פוליטי, היה מהיר ונחרץ מכפי יכולתה של הספרות הישראלית להפנים ולבונן, ושל הציבוריות הנזקקת עוד, כאן ושם, לספרות

הזאת, להפנים. בפני הספרות הישראלית עומדות היום שתי ברירות (שאינן אלא דחיקת הקץ): או השתלבות בעולם תקשורת ההמונים (שאינה בהכרח עיתונות או מדיה: מדובר בסוג של עיצוב מציאות כתובה) ובכך לתקוף, בסמוי או בגלוי את מהלך הדרוויניזם החברתי כלכלי ולהפוך חלק בלתי נפרד ממנו, או לשקוע בכתיבה אלגית על החורש המצל של הקיבוץ או על הסלון הבורגני המגונן (שאת שרידיו מכלה דור הבנים בפועל ממש כמין מתרס אחרון לפני העוני המנוון – אבל על כך לא תגיד הספרות הנוכחית בגת ולא תספר בחוצות אשקלון).

חלקה הגדול של הספרות הנכתבת כאן נוקט מדיניות של התעלמות מלאה מן הסכנות האלה, באמצעות השעיית המרחב, ה"קונטקסט" ומתמקדת בדראמה ה"פנימית" – היינו, הקונפליקט הכפול בין הגיבור לבין ה"משפחה המורחבת" שלו (שגם היא סוג מנוון של קבוצה) ומול "קבוצת ההתייחסות" הדורית של הגיבור, והניחומים שזו יכולה להציע (פעילות סקסואלית ואיזה סוג של הזדהות רגשית שהיא תחנה בדרך לסוג הפעילות המוזכר). מדובר, כמובן, ברומנים טריוויאליים ביסודם, אבל לא נוכל עוד להתעקש על הפרדה חד משמעית בין הרומן הטריוויאלי בסיפורת העברית (שבשלושת העשורים האחרונים הוא רוב מניינה ובניינה) ובין הרומן הקאנוני (או לפחות זה המתיימר להיות). אנחנו יכולים, בדוחק מסוים, לזהות עוד שלב ביניים שביקש להטמיע חלק מן הפורמולות של ה"רומן החברתי" בקונטקסט מצומצם של ה"אני הביוגרפי", סוג מורחב מאוד של "רומן חניכה" הכולל בתוכו בוננות (מוצרנת וזוויתית כאשר תהיה) בחברה הישראלית. שני רומנים שהופיעו בעשור האחרון יוצרים שתי פוזיציות מקוטבות זו לזו: האחד הוא, כמובן, "סיפור על אהבה וחושך" לעמוס עוז, המתאר מעבר שמן השוליים המרוטים והבטלניים של הימין הבית"רי בירושלים של שנות ה-40 וה-50 אל מרכז ההווה והתודעה החברתית (הקיבוץ) של אמצע שנות השישים. כמובן, אילו נכתב "סיפור על אהבה וחושך" כרומן חברתי, היה נידון ברותחין, אם משום שהמרחב החברתי המתואר בו חלקי באורח חשוד, באופן שבו חלקים נרחבים מן המרחב האנושי בארץ ישראל הם סוג של חושך, ארצם של התנים, ואם משום שהפנים לחלוטין את הנאראטיב הציוני הבסיסי והשטחי ביותר (כמותו הרביצו בתלמידי העממי של שנות החמישים והשישים) ואם משום

שמתחת לכל התכסית המילולית, הסמי לגנדרית (סיפורי האם) והאירונית גרוטסקית (המרחב האנושי הנלעג של אבירי הימין האידיאולוגי מדור ראשון) מסתתר (לא תמיד באופן מודע) סיפור בורגני צדקני על משפחה שהפקירה ודנה לאבדון את האם המיתולוגית שלה. ההתמקדות בזהות האוטוביוגרפיות של הרומן אינה אלא סוג של מגננה מתוחכמת, המאפשרת גם את פרישתו של המצב החברתי (באופן שיאוייך לאותה קבוצה באוכלוסייה שעדיין נזקקת לספרות) וגם את מגננת ה"אמת האוטוביוגרפית". מן הקוטב המנוגד ניצב לו "ורד הלבנון" ללאה איני הפורש אמת שונה לחלוטין: הדפוס הציוני ה"מתקן" (כמו בביוגרפיה של עוז) אינו אלא מראית עין נלעגת. ה"תיקון" הביוגרפי מתאפשר רק למי שמתקיים בתוך המטריצה ה"אשכנזית" (מהרבה בחינות, ושלא בטובתו, "סיפור על אהבה וחושך" הוא שירת הברבור של אותה הגמוניה קורסת, שבשיאה עוד יכלה לשאוב ו"לחברת" את הזר, בתנאי שהוא משתייך לאותו קוד התנהגות ולאותה טיפולוגיה). ללאה איני, בת דרום תל אביב שעל גבול יפו ובת ים, לא קוממו מסלולי חיברות מן הסוג האמור: היה עליה להישאר ולשקוע בתוך הכאוס והסטיכיה; כבת למשפחה לא מתפקדת ותוססת רעל של כוונות אפלות לא יכלה למצוא לה מוצא במוסד חינוכי של קיבוץ ולהפוך להיות חלק מן ההגמוניה – משום שהפורמולה המחברתת והמחנכת בקיבוץ מחייבת אותו סוג ציות ואותו סוג של סינרגטיות נגדן התגוננה הדמות האוטוביוגרפית בציפורניים ממש (בשלב שבו נכתב "ורד הלבנון" – עקרון הסירוב והמיאון העיקש שהוא המחולל המרכזי ב"ורד הלבנון" יכול היה להוביל רק למקום אחד: מושבת המצורעים של הספרות, בו נודע היום, ללאה איני, מקום נכבד). צירוף של "סיפור על אהבה וחושך" ו"ורד הלבנון" למכלול אחד, אבסורדי ככל שיהיה, הוא שיוצר את הרומן החברתי של העשורים האחרונים, משברים, שאם תרצו, עולים על כל שלם אפשרי. ההיבט הסכיזואידי של החיבור הזה אינו מקרי – וגם אין זה מקרי שהקורא המודע הוא שיתערב במעשה המרכבה ויחבר את השברים: המקריות ואבדן הדרך של הסיפורת הישראלית במצבה הנוכחי הם שיוצרים מצבי קיצון שעל גבול האבסורד. להקשר הזה משויך ללא ספק גם "חדר" של יובל שמעוני שמעולם לא התכוון להיות רומן חברתי, אלא אופוזיציה מוחלטת לרומן ה"קבוצה" של יזהר וקנז. יובל שמעוני מעולם לא התכוון לכתוב "רומן חברתי", אלא

מבנה ספרותי הירארכי הבנוי משלוש רמות המשגה שונות. הקבוצה של שמעוני (מדובר בחלק הראשון, העיקרי והפחות מושגי) היא מקרית, בנויה מבדידים בלתי מתחברים ומתכנסת "אד הוק" על פי צו מילואים כדי ליצור סרט הסברה לטירונים. הדמויות המאכלסות את הקבוצה הזאת הן פליטיו ושולי שוליו של הקולנוע הישראלי והלהקות הצבאיות בתחילת שנות ה-90. אמנם, המרחב המידי להתרחשות ברומן הוא "צבאי", לאמור, ההסרטה מתרחשת במחנה צבאי, והזיקות של הרומן הזה ל"ימי צקלג" ו"התגנבות יחידים" ברורות מאליהן, למרות שהן פועלות על דרך הניגוד.

מה שהיה מחלקה, דבוקה של לוחמים בעלת זהות אחידה (בני מושבים וקיבוצים שעברו חברות באמצעות מסגרות הפלמ"ח ומצומתים לקרב השרידה של הציונות) הפך ב"ימי צקלג" לשברי קבוצות בעלות זהות סותרת אהדדי וקבוצה לא קטנה של "מתגנבים יחידים" שנלחמים באויבים הזויים) ואצל קנו, הפך לקבוצה של בודדים ב"חדר". אם בספרו של קנו ניתן עדיין למצוא זהות כלשהיא (גם אם על דרך הניגוד) בין הקבוצות ההגמוניות והחוץ הגמוניות בחברה הישראלית לבין הדמויות של מחלקת הטירונים ומפקדיה, הרי שב"חדר" נמחק כל חיבור – והזירה מתמלאת בפליטי מלחמת הקיום, בודדים במועדם, סוג של פרולטריון עירוני (שבאותה תקופה החל להתקבץ בשולי התודעה הציבורית וההסדרים החברתיים). עדיין לא מדובר בפליטי הדרוויניזם הכלכלי אלא בפליטיו של הכישלון האישי והרס החלום הפרטי – למרות שהאנומיה, האנונימיות והאטומיזם של החברה הישראלית בגילומה המחודש, זה שביקש להתחברת מחדש באמצעות האוהלים בשדרות והיחד הקאטאקליסטי כבר מצוי ברומן הזה בשלב עוברי. ההקשר ה"צבאי" שבו נטוע "חדר" אינו מקרי, אלא דפוסי: הצבא הוא בעצם המרחב האחרון במסגרתו עוד עשוי ה"יחד", עלוב וצולע ככל שיהיה, להתממש. אין זה מקרי כלל ש"חדר" מסמן את מרחב האירוע שלו בין מלחמת לבנון הראשונה לבין מלחמת המפרץ – שתי טראומות יסוד בהוויה קיומית מוכת טראומות ממילא, שהיו (ללא ספק) תחנות בהתפוררות החברה הישראלית (ובעצם, המלחמה האחרונה שבה לקחה ה"אליטה" הישראלית חלק ממשי הייתה מלחמת לבנון הראשונה. למלחמות הבאות נשלחו בעיקר מהגרים רוסים או צעירי הדתיות הלאומית שהכשירו עצמם להגמוניה צבאית במסגרת אוטונומיה

יהודית בשטחי יהודה ושומרון). מלחמת לבנון היא ההרפתקה אליה ששה הדמות המרכזית ב"חדר" (כדאי אולי להקדים ולהסביר ש"הדמות המרכזית" ברומן הזה, פועלת בהיפוך מושגי – היא מבקשת להתאיין כמעט בכל מחיר, והמטבע העובר לסוחר שלה הוא הויתור) לאור הרפתקה כושלת עם עלמה צעירה, תרמילאית צרפתייה שתחמה באכזריות את "אהבתם" לתקופת הטיול המשותף, כפסע לפני חזרתה אל אורח קיום ממושטר ושפוי בעיר שדה בורגנית שורשית, בה לזר, במאי קולנוע כושל ופגיע מישראל, לא היה מקום או תפקיד (וממילא, מחולליה של האהבה הזאת, הטוטאלית מבחינתו, נטועים בסרטי הקולנוע הצרפתי החדש, ששאב את הטוטאליות שלו מהקולנוע האמריקאי המשני, מה שמכונה "הקולנוע האפל"). הקולנוען הצעיר שש, במצב הזה, לחזור לארץ ולהתגייס אל זוועת הקרבות בעיר צור. זוועות המלחמה האלה הופכים להיות חלק מן הרצף האסוציאטיבי זכרוני המלווה את צילום סרט ההדרכה, ומהווה השלכה, פרויקציה של עולמו הקרוע לגזרים, המתאפיין בנתק בין החזות לבין ה"פסקול" של האירועים (יובל שמעוני הוא תלמיד נאמן של ה"רומן החדש" הצרפתי מבית מדרשם של אלאן רוב גרייה, נאטאלי סארוט וקלוד סימון, שהושפעו מאוד מהקולנוע. טכניקות מסוג זה היו מסמן כמעט בלעדי של התת סוגה הספציפית שפיתחו במסגרת הרומן המודרני). למעשה, נאלצת אותה תרמילאית להשליך את הבמאי שלה מכל המדרגות פעמיים – עד כדי כך הוא מנותק מהפסקול של הסביבה המיידית שלו, ובעצם מתאיין בפער שבין נסיבות חייו הפרטיקולאריות לבין הרפתקת חייו כתסריט קולנועי צולע, שהפסקול שלו אינו מסונכרן עם תמונת הממשות. תריסר שנים מפריד בין "התגנבות יחידים" ו"חדר". ושלושה עשורים בין "ימי צקלג" ל"התגנבות יחידים". במקדם שבהם, היחיד חסר הזהות האינטימית לובש את חזות הקבוצה: בשני, היחיד נקרע בין הזהות הסקטוריאליית שלו לבין מטרות העל החצי שקריות; בשלישי היחיד קורס לתוך עצמו, לתוך הנמושות המודעת שלו (דוגמא מובהקת: דמות השחקן ב"חדר"), לתוך הכשל האישי, לתוך האנומיה של "הגיהינום הוא האני". המדינה, החברה, הצבא, הקבוצה, ניצבים כאן כרקע, כסוג של תפאורה סוגרת שמנמיכה מאוד את גובה הרקיע. זוהי אינה תפאורה, כמובן; בתקופה שבה נכתב הרומן, הרקע הזה היה לוחץ פחות, אדיש יותר. בשום מצב ממצבי הבוחן המתוארים כאן

לאורך החתך כולו, מ"תמול שלשום" ועד "חדר" אין מדובר ברומנים חברתיים – אלא בהשלכה משנית, או אף משנית שבמשנית של עלילה בעלת אופי פרטיקולארי וקאמרי על הסביבה החברתית המיידית והמשנית. הספרות, כאמור, איבדה כל שריד של הגמוניה או סמכות פנימית. לשון אחר: הספרות העברית בגדה בתפקידה המרכזי לאחר שנבגדה על ידי הגמוניות ואחר כך על ידי קהלה. אנחנו יכולים, כמובן, להפוך את היוצרות, ולהעמיד את בגידת הספרות ביעוד השמור לה באורח "היסטורי" מאז "סוסתי" של מנדלי ואילך קודם כל, ואת בגידת קהל הקוראים אחרי ככלות הכול. מה שעולה משלל הפרטים הזה הוא: החברה הישראלית כמכלול, ובלא הספרות העברית מגבה, חסרת כל יכולת או מרווח נשימה המאפשר לה התבוננות פרספקטיבית בעברה, שיפוט אכזרי ומדויק של דפוסי ההתנהגות והפעולה שלה, בוננות בעבר ההיסטורי או התודעתי שלה – מה שמקל מאוד על "פירוק המונולית" והקריסה אל בין זרועותיו של הפוסט מודרניזם ואל החובר עמו, הפוסט קולוניאליזם. מסתבר שקל לאין שיעור ליצור השללה גורפת של הוויית הקיום הישראלית, כל עוד היא באה להחליף הליך שלם של שיפוט ערכי שלא על בסיס קונוונציות חשיבה "עדכניות"; הועדפה כאן תפישה שוללת מראש ואנטי הירארכית על בדיקה מקיפה, יום יומית, כמעט סייזיפית, של קיום נמשך ורוטיני שרק הספרות יכולה לספק (מה גם שמצב זה מאפשר לרבים להוציא יקר מזולל – קיבוץ של אנשים שכל הורתו ובסיסו חטא גדול וגזל נמשך, נותן לגיטימציה ברורה לחטאים קטנים של הפרט – גם נגד המרחב הציבורי וגם במה שימוין כחסיים שבין אדם לחברו). וגם עם המכלול הזה, של אתוס שהתפרק בטרם נבנה והתייצב, הספרות אינה יכולה, גרוע מזה, אינה רוצה להתמודד; משום שבמרחב הדיון הציבורי היא הפכה להיות משנית שבמשנית מול עולם האידיאות הקר האנטי חווייתי והחוץ קיומי – גם זה של הפוסט מודרניזם המפורר וגם של הימין הפרטיקולארי המשתיית את מבני הכוח שלו על גזל מובהק של אוכלוסיות מוחלשות ועל גניבת דעתם (שלא לדבר על החבירה של הימין אל מרכזי הכוח הכלכליים).

אנו חוזרים, באורח מעגלי, אל האירוע המסומלל של המחאה בשררות, כקו פרשת המים של הדיון: אל הסופרים המרכזיים שנחבאו בחורים ובחוחים והפקירו את ההנהגה הרעיונית של המחאה בידיה של מנהיגות

קוניקטוראלית אקדמית (על בסיס המודל של מרד הסטודנטים בפריז, 1968) שהחיבור שלהם, כאמור, לאתוס הציוני המחייב הוא חשוד (ולפיכך הקל מאוד עד מתנגדי המחאה ושלוחי השלטון לפוררה). הוויכוח על המחאה והאופן שבו הטבע חותמה בתודעה הציבורית המפוררת הוא משני: השאלה הייתה ונשארה הם מחולליה : האם מדובר בתנועות טקטוניות פנימיות בחברה הישראלית המיטרפת, ששכבות נרחבות בה הולכות ומתנכרות לקשת המטרות הלאומית ולו גם הבסיסית ביותר?

(מאמר זה הוא תמצית של דיון נרחב בסוגיית הרומן החברתי. משיקולים של רוחב יריעה צומצם הדיון במרכיבים הפנימיים של "תמול שלשום", "התגנבות יחידים" ו"חדר", וכן נחתכו מן הדיון "אלף לבבות" לדן צלקה ו"היכל הכלים השבורים" של דוד שחר, שהן אנטינומיות במרחב של הרומן החברתי הישראלי).